

Вплив конституційної

юрисдикції на розвиток статусу адвоката в Україні

О. М. Клименко

доктор юридичних наук, професор, Інститут законодавства Верховної Ради України

У статті висвітлено роль Конституційного Суду України в розвитку законодавства про право на правову допомогу; представлено огляд його правових позицій в частині тлумачення положень Конституції України та інших актів законодавства, що стосуються гарантій забезпечення права на правову допомогу, зокрема інституційних, з якими пов'язують функціонування інституту адвокатури; аналізується вплив єдиного органу конституційної юрисдикції на розвиток статусу адвоката та адвокатури в Україні.

Ключові слова: конституційна юрисдикція, правовий інститут, право на правову допомогу, адвокатура, адвокат.

Однією з основних функцій Конституції України є установча, що, зокрема, полягає у визначенні інституційно-правової моделі суспільно-державного устрою й установленні правових інститутів суспільного і державно-політичного життя, орієнтирів та напрямів їх розвитку у взаємодії. Серед таких правових інститутів важливе місце посідає адвокатура. З одного боку, вона виступає інституційною формою забезпечення

державою гарантій надання правової допомоги кожному, хто її потребує, а з іншого, – як організація недержавного професійного самоврядування набуває ознак інституту громадянського суспільства.

Конституція України встановлює загальні засади суспільно-державного устрою та визнається актом вищої юридичної сили. Водночас конституційні приписи визнано нормами прямої дії, однак їх застосування не може розглядатися механічним процесом. Це пояснюється тим, що в ос-

нову Основного Закону покладено принцип верховенства права, тож його формулювання характеризуються високим рівнем абстрактності, узагальненості, що забезпечує його засадничу роль і спрямованість на визначення конституційних цінностей. У зв'язку з цим правозастосування конституційних норм за конкретних правових умов може потребувати належного фахового тлумачення, зокрема в контексті співвідношення певного правового регулювання зі змістом відповідного конституційного припису. У цьому розкривається вираження функції конституційного контролю, що забезпечує, з одного боку, верховенство норм Конституції стосовно інших актів системи законодавства, яке зазнає постійного оновлення, а з іншого, – законмірний розвиток конституційної матерії в проекції еволюції й ускладнення суспільних правовідносин.

Конституційний контроль виступає також важливим чинником стабільності конституційного правопорядку, його юрисдикційною гарантією. Як відомо, здійснення функції конституційного контролю покладається на спеціальний юрисдикційний орган. В Україні єдиним органом конституційної юрисдикції є Конституційний Суд України (далі – КС України) (ч. 2 ст. 147 Основного Закону).

Одним з основних напрямів діяльності КС України є утвердження базових основ правового статусу особи у відносинах із державою. Відповідно належне забезпечення права на правову допомогу має передбачати такий рівень забезпеченості цього права, що буде достатньою мірою засвідчувати правову рівність особи з іншими учасниками у правовідносинах, в яких держава виступає безпосереднім суб'єктом конфлікту з цією приватною особою.

Аналізуючи практику КС України, А. Селіванов вказує на те, що у своїх рішеннях Суд неодноразово зазначав, що права особи в її взаєминах з державою розглядаються

не як об'єкт державної діяльності, а як ціннісна категорія рівноправного суб'єкта, що може захищати свої права всіма не забороненими законом способами й сперечатися з державою в особі будь-яких його органів; що існують загальні правові конституційні принципи справедливості, рівності перед законом, гарантованості державою прав і свобод людини і громадянина, відшкодування державою шкоди, незаконно заподіяної громадянину; і ці принципи мають вищий ступінь нормативної узагальненості, носять універсальний характер і мають пріоритет перед усіма іншими правовими встановленнями; що дискримінація громадян не допускається не тільки за перерахованими у Конституції України, а й іншими ознакам, які повинні бути конкретизовані в законодавстві та правозастосовній практиці [1, с. 53].

Виходячи з такого підходу, пропонується аналіз правових позицій КС України в частині тлумачення положень Основного Закону, що стосуються питань забезпечення права на правову допомогу, зокрема інституційних аспектів такого забезпечення. Метою нашого дослідження є визначення впливу органу конституційної юрисдикції на розвиток статусу адвоката та адвокатури в Україні.

Конституційні засади права на правову допомогу закріплено в ст. 59 та ч. 2 ст. 63 Основного Закону України. Так, положеннями ст. 59 комплексно визначено зміст права на правову допомогу, а саме: кожен має право на правову допомогу; у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно; кожен є вільним у виборі захисника своїх прав; для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура. Окремо у ч. 2 ст. 63 Конституції України зафіксовано, що підозрюваний, обвинувачений чи підсудний мають право на захист.

Правові ознаки фундаментальних (основних) прав і свобод людини включають особливий характер не лише їх утвердження на рівні Основного Закону, а й конституційне встановлення гарантій їх дотримання та захисту, зокрема: заборону скасування конституційних прав і свобод (ч. 2 ст. 22 Конституції України), неможливість обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, крім обмежень певних прав і свобод в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64).

Оскільки право на правову допомогу має загальний характер і виступає гарантією дотримання та забезпечення всіх інших прав і свобод людини і громадянина, то за міжнародними стандартами воно розглядається важливою складовою та гарантією права на справедливий суд (п. 3 (с) ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.).

У цьому сенсі положення ст. 59 Конституції України перебувають у смисловому зв'язку з закріпленими в її ст. 55 гарантіями забезпечення судового захисту прав і свобод людини, за якою права і свободи людини і громадянина захищаються судом, у т. ч. на підставі звернення до суду безпосередньо на підставі Конституції України, встановлення при цьому засобів захисту своїх прав і свобод від порушень і протиправних посягань, зокрема й від суб'єктів владних повноважень, а також гарантування можливостей використання будь-яких інших не заборонених законом засобів захисту.

Стосовно визначення змісту конституційного права на правову допомогу та його забезпечення КС України розглянув кілька справ.

Так, у Рішенні від 16 листопада 2000 р. № 13-рп/2000 у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Г. І. щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України, ст. 44 Кримінально-процесуального кодексу України, ст. ст. 268, 271 Кодексу України про адміністра-

тивні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) Конституційний Суд України зазначив, що право на правову допомогу – це гарантована Конституцією України можливість фізичної особи одержати юридичні (правові) послуги. На підставі аналізу чинного законодавства України Суд визначив коло суб'єктів надання правової допомоги, зокрема такі їх види:

- компетентні державні органи України (Міністерство юстиції України, Міністерство праці та соціальної політики України, нотаріат тощо);
- адвокатура України як спеціально уповноважений недержавний професійний правозахисний інститут, однією з функцій якого є захист особи від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах (ч. 2 ст. 59 Конституції України);
- суб'єкти підприємницької діяльності, які надають правову допомогу клієнтам у порядку, визначеному законодавством України;
- об'єднання громадян для здійснення і захисту своїх прав і свобод.

Поклавши в основу своєї правової позиції міжнародні стандарти, зокрема посилаючись на «Основні принципи, що стосуються ролі юристів», прийняті восьмим Конгресом ООН з питань попередження злочинності і поведження з правопорушниками 27 серпня – 7 вересня 1990 р., Суд виходив з того, що конституційний припис «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» за своїм змістом є загальним і стосується усіх фізичних осіб, яким гарантується право вільного вибору захисника з метою захисту своїх прав та законних інтересів, що виникають з різних правовідносин, та може бути реалізоване у цивільному, арбітражному, адміністративному і кримінальному судочинстві. Розвиваючи свій підхід, КС України дійшов також висновку, що стосовно підозрюваного, обвинуваче-

ного і підсудного при захисті від обвинувачення та особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, це право передбачає можливість вибирати захисником своїх прав особу, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. При цьому конституційний припис про те, що «для забезпечення права на захист від обвинувачення... в Україні діє адвокатура», Суд розтлумачив як одну із конституційних гарантій, що надає підозрюваному, обвинуваченому і підсудному можливість реалізувати своє право вільно вибирати захисником у кримінальному судочинстві адвоката – особу, яка має право на зайняття адвокатською діяльністю. Разом з тим функціонування адвокатури є лише однією з конституційних гарантій щодо забезпечення захисту прав і свобод, у т. ч. в суді, адже за ч. 5 ст. 55 Основного Закону кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Отже, позиції КС України щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України за цим Рішенням можна узагальнити таким чином:

- правова допомога може надаватися як адвокатом, так і будь-яким фахівцем у галузі права;
- правова допомога може надаватися в різних формах та обсягах, яких потребує особа;
- захист є однією з форм правової допомоги, що здійснюється у разі обвинувачення та розгляду справ у суді;
- адвокатура є однією з конституційних гарантій забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах.

Розглядаючи справу про право на правову допомогу за конституційним зверненням громадянина Голованя І. В., КС Украї-

ни в Рішенні від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009 розставив певні акценти стосовно офіційного тлумачення аналізованих вище положень ст. 59 Конституції України. Так, наголошуючи на соціальній значимості права на правову допомогу та його превентивній функції, зміст припису «кожен має право на правову допомогу» Суд визначив як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує.

Водночас, аналізуючи конституційне положення «для... надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура» у системному зв'язку з нормами Закону «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 р. (чинного на момент розгляду справи), Суд визнав функціонування адвокатури способом, у який держава бере на себе обов'язок забезпечувати можливість надання кваліфікованої правової допомоги особам у правовідносинах з державними органами. Суть змісту цього припису в аспекті конституційного звернення про його тлумачення в рамках питань кримінального процесу визначив так, що особа під час допиту її як свідка в органах дізнання, досудового слідства чи дачі пояснень у правовідносинах з цими та іншими державними органами має право на правову (юридичну) допомогу від обраної за власним бажанням особи в статусі адвоката, що не виключає можливості отримання такої допомоги від іншої особи, якщо законами України щодо цього не встановлено обмежень. Таким чином у цій справі Суд підтвердив свою позицію щодо закріпленої на конституційному рівні гарантії права особи на вільний вибір суб'єкта надання правової допомоги та його реаліза-

ції без будь-яких неправомірних обмежень. Натомість правомірність обмеження права на правову допомогу передбачає встановлення його виключно законом. Оскільки йдеться про зміст та обсяг такого права, вірогідно, що це стосується матеріальних аспектів його правового регулювання.

Принципово новий підхід щодо розуміння змісту правових гарантій права на правову допомогу КС України продемонстрував, розглянувши справу за конституційним зверненням Приватного малого підприємства – фірми «Максима» щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 ст. 59 Конституції України, ч. 1 ст. 44 Господарського процесуального кодексу України. Суть справи стосувалася питання відшкодування витрат на юридичні послуги у господарському судочинстві. У Рішенні від 11 липня 2013 р. № 6-рп/2013 Конституційний Суд постановив, що в аспекті конституційного звернення положення ч. 1 ст. 44 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), згідно з яким до судових витрат віднесені, зокрема, витрати, пов'язані з оплатою послуг адвоката, у контексті ст. 59 Конституції України потрібно розуміти так, що до складу судових витрат на юридичні послуги, які підлягають відшкодуванню юридичній особі у господарському судочинстві, належать суми, сплачені такою особою, якщо інше не передбачено законом, лише за послуги адвоката. Таким чином, Конституційний Суд дійшов висновків, що до судових витрат за юридичні послуги, які підлягають сплаті у зв'язку з розглядом справи у господарському судочинстві, не належать ті, що виникли в особи через надання їй правової допомоги не адвокатом, а іншим фахівцем у галузі права, відповідно особа – суб'єкт звернення до господарського суду не має права на відшкодування таких витрат навіть у разі задоволення її позову.

Аналізуючи підходи і позиції КС у цій справі, передусім привертає увагу те, що на відміну від заявленого в конститу-

ційному зверненні клопотання про надання офіційного тлумачення ч. 1 ст. 59 Конституції України, по суті, у контексті ч. 1 ст. 44 ГПК України стосовно судових витрат, що підлягають сплаті за юридичні послуги (правову допомогу), надані не адвокатом, а іншим фахівцем у галузі права, Суд у своєму Рішенні від 11 липня 2013 р. № 6-рп/2013 дає роз'яснення щодо ч. 1 ст. 44 ГПК України. Згідно з ним до судових витрат віднесені, зокрема, витрати, пов'язані з оплатою послуг адвоката, у контексті ст. 59 Конституції України. Зміна аспектів тлумачення, на наш погляд, ґрунтується на різних методологічних прийомах застосування юридичної логіки, а відповідно може мати різні результати. Адже на відміну від визначення особливостей втілення загальних категорій конституційного порядку в окремих приписах, що слугують їх реалізації в конкретних механізмах правозастосування галузевого рівня, фактично виокремлено аспект відповідного співвідношення окремої категорії (у даному разі судових витрат, пов'язаних із оплатою послуг адвоката в певному виді судочинства) з конституційними положеннями, що стосуються однієї з конституційних гарантій забезпечення права на правову допомогу.

Слід також звернути увагу на те, що відповідно до Основного Закону України положення про право на правову допомогу є нормою прямої дії (ст. 8) і це право за змістом ст. 64 Конституції України у жодному випадку не може бути обмежено. Саме таку позицію висловив Конституційний Суд у Рішенні від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009. Певні обмеження цього права, що зумовлено винятково встановленням гарантій надання кваліфікованої правової допомоги та забезпечується інститутом адвокатури, визначаються виключно законом. При цьому, як зазначалося вище, такі винятки стосуються матеріальних аспектів права на правову допомогу, а тому передбачають відповідне їх закріплення в нормах,

що регулюють питання змісту та обсягу такого права. У зв'язку з цим викликає сумніви можливість розглядати в якості таких норм припис ч. 1 ст. 44 ГПК України, предмет правового регулювання якої визначений самою її назвою – «Склад судових витрат», включеної структурно до відповідного Розд. VI – «Судові витрати».

Привертає увагу також і той аспект, що в юридичній науці визначають функції адвоката: як захисника – у кримінальному процесі; як представника – в цивільному, господарському процесах, у відносинах з органами державної влади, органами місцевого самоврядування тощо [2, с. 102].

Розмежування функцій адвоката за видами процесуальних проваджень вбачається з визначених ч. 1 ст. 19 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р. видів адвокатської діяльності. Зокрема, законодавець кваліфікує діяльність адвоката як:

- захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні;
- представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства, а також в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами.

Про особливості розмежування функцій адвоката в провадженнях різних видів судочинства висловився і КС України в Рішенні від 16 листопада 2000 р. № 13-рп/2000. У пункті 5 мотивувальної частини цього Рішення зазначено, що інше (крім кримінального процесуального) чинне процесуальне законодавство України не містить терміна «захисник», а вживає поняття «пред-

ставництво в суді». Представниками сторін і третіх осіб, крім представників за законом, можуть бути також адвокати. Ці положення закріплено у ст. ст. 110-112 Цивільного процесуального кодексу України, у ст. 28 Арбітражного процесуального кодексу України (нині це Господарський процесуальний кодекс України).

Наведене дає підстави припустити, що під час винесення КС України Рішення від 11 липня 2013 р. № 6-рп/2013 у справі про відшкодування витрат на юридичні послуги у господарському судочинстві поза його увагою залишилися не лише раніше висловлені ним позиції щодо гарантій права на правову допомогу, а й системні аспекти щодо виконуваних адвокатом функцій у різних видах процесуальних проваджень. Іншим поясненням позиції Конституційного Суду у цій справі може слугувати обраний ним формально-позитивістський підхід щодо тлумачення аналізованого положення ст. 44 ГПК України. Це вбачається з його аргументації про те, що в ньому не передбачено відшкодування юридичній особі витрат на юридичні послуги, надані їй іншим, ніж адвокат, фахівцем у галузі права. Однак, зазначає Суд, це не виключає можливості законодавчого врегулювання питання про відшкодування вказаних витрат суб'єкту права на звернення до господарського суду на послуги, надані йому таким фахівцем.

Ураховуючи ж роль Конституційного Суду України як суб'єкта правотворення, є підстави вести мову про те, що до внесення відповідних змін до чинного законодавства вітчизняна доктрина щодо забезпечення права на правову допомогу, зокрема під час розгляду справ у господарському судочинстві, виходитиме з визнання пріоритету однієї з конституційних гарантій цього права, а саме – правової допомоги адвоката. Це у свою чергу свідчить про посилення статусу адвоката та адвокатури в Україні під впливом діяльності органу конституційної юрисдикції.

Список використаної літератури

1. Селіванов А. О. Конституційна юрисдикція: поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади / А. О. Селіванов. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – 120 с.
2. Адвокатура України : навч. посіб. : у 2 кн. / За ред. д. ю. н., проф. С. Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2007. – Кн. 1. – 940 с.

Стаття надійшла до редакції: 1.12.2014.

The Influence of constitutional jurisdiction on the defense lawyer status development in Ukraine

O. M. Klymenko

In this article the role of the Constitutional Court of Ukraine in the development of legislation considering the right to legal assistance is being examined. Article also provides an overview of Constitutional Court's legal opinions with regard to the interpretation of the Constitution of Ukraine and other legislative acts through the scope of the right to legal assistance guarantees, in particular institutional ones, which are usually linked with the advocateship institution functionality. The issue of the single body of constitutional jurisdiction impact on the defense lawyer stratus development and legal services promotion in Ukraine is also analyzed in this article.

Keywords: constitutional jurisdiction, legal institution, right to legal assistance, Bar, lawyer.

Received: 1.12.2014.

Влияние конституционной юрисдикции на развитие статуса адвоката в Украине

O. M. Клименко

В статье освещена роль Конституционного Суда Украины в развитии законодательства о праве на правовую помощь; представлен обзор его правовых позиций в части толкования положений Конституции Украины и других актов законодательства, касающихся гарантий обеспечения права на правовую помощь, в частности институциональных, с которыми связывают функционирование института адвокатуры; анализируется влияние единого органа конституционной юрисдикции на развитие статуса адвоката и адвокатуры в Украине.

Ключевые слова: конституционная юрисдикция, правовой институт, право на правовую помощь, адвокатура, адвокат.

Получено: 1.12.2014.